

Державна архівна служба України

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 4 (321), 2019
жовтень – грудень

Київ, 2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Тетяна БАРАНОВА (головний редактор),
Анджей БЕРНАТ (Республіка Польща), Ігор БОНДАРЧУК,
Валерій ВАСИЛЬСВ, Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Іван КІСІЛЬ,
Рамоюс КРАУЯЛІС (Литовська Республіка), Наталія МАКОВСЬКА,
Ольга МУЗИЧУК, Костянтин НОВОХАТСЬКИЙ, Георгій ПАПАКІН,
Валентина ПІСКУН, Руслан ПИРІГ, Юлія ПРИЛЕПШЕВА,
Світлана СЕЛЬЧЕНКОВА, Ярослав ФЕДОРУК,
Тарас ЧУХЛІБ, Микола ЩЕРБАК

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

“Архіви України” on-line:

<http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/>

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Au/index.html

“Архіви України”, № 4, 2019. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал “Архіви України” включений до Переліку
наукових фахових видань України
(наказ Міністерства освіти і науки України № 793 від 4 липня 2014 р.)

З М І С Т

Статті та повідомлення

<i>Бездрабко В. В.</i> Теоретичні засади експертизи цінності документів: традиції і сучасні тренди (із зарубіжного досвіду)	7
<i>Войцехівська І. Н., Палієнко М. Г.</i> Архівознавча школа Київського університету: традиції та перспективи розвитку	42
<i>Касян Л. Г.</i> Аудіовізуальні документи, присвячені Остапу Вишні, як носії-репрезентанти культурної пам'яті	61

Огляди джерел та документальні нариси

<i>Городиська К. С.</i> Національна заслужена академічна капела України «ДУМКА» за документами ЦДАМЛМ України (до 100-річчя від дня заснування)	72
<i>Гула В. Д.</i> Бунд і сіонізм: початок протистояння (1895–1903 рр.)	82
<i>Індиченко Г. В.</i> Участь учених АН УРСР у міжнародних наукових заходах (1961–1965): історико-джерелознавчий аспект	90
<i>Коваленко Р. Я.</i> Київський військовий округ у мобілізаційних планах Російської імперії напередодні Першої світової війни	106
<i>Когут А. А.</i> Депортаційна операція «Захід» у жовтні 1947 р. (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України)	118
<i>Нецька Л. М.</i> Надходження документів штабу антитерористичної операції на території Донецької та Луганської областей за 2014–2018 рр. до Галузевого державного архіву Міністерства оборони України	129
<i>Резнік І. С.</i> Поліна Самійленко – корифей українського театру. До 130-річчя від дня народження (за документами ЦДАМЛМ України)	138
<i>Юзбашева Н. Л.</i> Документи особового фонду Л. В. Писаржевського як джерело для вивчення життя і діяльності видатного вченого-хіміка	158

Особистості

<i>Франко О. О., Франко А. Д.</i> Видатний український історик-архівіст, джерелознавець, археограф І. Л. Бутич (до 100-річчя від дня народження)	168
<i>Павлова О. Ф.</i> «Я власну вічність бачу без облуди...» (до 90-річчя від дня народження Д. В. Павличка)	187
Добірка фотодокументів про життя і творчість Д. В. Павличка. Упорядник – Л. В. Любарська	197

Публікація архівних документів

<i>Кіржасєв С. М.</i> Невідомі листи М. С. Грушевського та Ф. К. Вовка до В. І. Вернадського (1915–1916 рр.)	206
<i>Хоменко В. О.</i> Лист невідомого автора про українські політичні сили в еміграції у 1920-ті роки	217
<i>Шаповал А. І.</i> Листи В. М. Перетца до В. М. Гнатюка (1902–1925 рр.)	227

Ювілеї

<i>Калакура Я. С.</i> Шлях до архівознавства (до ювілею професора М. Г. Щербака)	246
<i>Павленко С. Ф., Коломісць Н. А.</i> Історик із душею поета: Миколі Григоровичу Щербаку – 70!	250
<i>Бандура М. В.</i> Микола Григорович Щербак – талановитий вчений, Людина і Вчитель (до 70-річчя від дня народження)	255
<i>Алксєєнко А. О., Балишев М. А.</i> Центральному державному науково-технічному архіву України – 50 років	258

Архівна хроніка

Виставки, презентації, конференції, зустрічі... ..	268
--	-----

CONTENTS

Articles and Notices

- Bezdrabko V. V.* The Theoretical Principles of the Appraisal of Documents: Traditions and Modern Trends (Foreign Experience) 7
- Voitsekhivska I. N., Paliienko M. H.* Archival Study School of Kyiv University: Traditions and Prospects of Development 42
- Kasyan L. H.* Audio and Visual Documents, Dedicated to Ostap Vyshnya, as a Cultural Memory Representatives 61

Sources Reviews and Documentary Essays

- Horodyska K. S.* The National Honored Academic Chapel of Ukraine «DUMKA» (to the 100th Anniversary) 72
- Hula V. D.* Bund and Zionizm: th Beginning of Confrontation (1895–1903) 82
- Indychenko H. V.* The Participation of Scientists of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR in International Scientific Events (1961–1965): Historical and Source Aspect 90
- Kovalenko R. Ya.* Kyiv Military District in Mobilization Plans of the Russian Empire on the Eve of World War I 106
- Kogut A. A.* The Deportation Operation «West» in October 1947 (According to the Documents of the Branch State Archives of the Security Service of Ukraine) 118
- Netska L. M.* The Branch State Archives of the Ministry of Defense of Ukraine Receipt of Documents of the Headquarters of the Anti-terrorist Operation in the Donetsk and Luhansk Regions for 2014–2018 129
- Reznik I. S.* Polina Samiylenko – the Coryphaeus of the Ukrainian Theater. To the 130th Anniversary of the Date of Birth (on the Documents of the Central State Archives-Museum of Literature and Art of Ukraine) 138
- Yuzbasheva N. L.* The Documents of the Personal Fond of L. V. Pysarzhevsky as the Source of Study of Life and Activity of the Prominent Scientist-Chemist 158

Personalities

<i>Franko O. O., Franko A. D.</i> The Eminent Ukrainian Historian-Archivist, Source Expert and Archeographer I. L. Butych (to the 100 th Anniversary of the Birth)	168
<i>Pavlova O. F.</i> «I See my Eternity without a Mistake ...» (to the 90 th Anniversary of the Birth of D. V. Pavlychko)	187
The Collection of Photo Documents on the Life and Activity of D. V. Pavlychko. Compiler – L. V. Lyubarska	197

Publication of Archival Records

<i>Kirzhaev S.M.</i> The Unknown Letters of M. S. Hrushevsky and F. K. Vovk to the V. I. Vernadsky (1915–1916)	206
<i>Khomenko V. O.</i> The Letter of Unknown Author about Ukrainian Political Forces in Emigration in 1920's	217
<i>Shapoval A. I.</i> V. M. Peretts's Letters to V. M. Hnatyuk of 1902–1925	227

Anniversaries

<i>Kalakura Ya. S.</i> The Way to Archival Studies (to the Anniversary of Professor M. G. Shcherbak)	246
<i>Pavlenko S. F., Kolomiets N. A.</i> Historian with the Soul of the Poet: Mykola Shcherbak is 70!	250
<i>Bandura M. V.</i> Mykola Shcherbak – Talented Scientist, Human and Teacher (to the 70 th Birthday)	255
<i>Alekseyenko A. A., Balyshv M. A.</i> The Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine Celebrates 50 Years of Activity	258

Archive Chronicle

Exhibitions, presentations, conferences, meetings...	268
--	-----

УДК 355.27-047.74(477)«1914»

Р. Я. КОВАЛЕНКО*

КИЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ОКРУГ У МОБІЛІЗАЦІЙНИХ ПЛАНАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті розкрито місце мобілізаційних планів Київського військового округу в системі заходів Російської імперії в умовах мілітаризації міжнародної обстановки напередодні Першої світової війни. Висвітлено роль перевірочних мобілізацій у реформуванні російської армії. Більшість використаних документів: агентурні відомості, циркуляри, доповіді, рапорти, статистичні зведення, звіти, мобілізаційні плани, витяги з листів тощо вводиться до наукового обігу вперше.

Ключові слова: Перша світова війна; Київський військовий округ; мобілізація; мобілізаційні плани.

Встановлена у 1815 р. Віденським конгресом геополітична система, що майже 100 років дозволяла утримувати видимий баланс сил у Європі, на початку ХХ ст. повністю вичерпала себе. Постріл у Сараєво 28 червня 1914 р. лише прискорив розв'язання війни як засобу вирішення внутрішніх і зовнішніх протиріч імперіалістичних держав. Історія виникнення і розвитку цього глобального конфлікту та місце у ньому України висвітлені у багатьох фундаментальних наукових працях та збірниках статей¹.

На окрему увагу заслуговують публікації документів, насамперед, збірник, виданий у 2015 р. (упорядник В. Шевченко²). Опубліковані в ньому документи багатьох архівних установ України систематизовані за тематичними розділами, але фонди Державного архіву Київської області залишилися поза увагою укладачів, що надає нам певний пріоритет у їх використанні. Зокрема, у цій статті до наукового обігу вперше вводяться документи архіву, що висвітлюють питання мобілізаційних планів Російської імперії на прикладі Київського військового округу (далі – КВО)³. Тема введення до дії російських планів щодо мобілізації резерву, що є лише одним із векторів діяльності цієї військової структури, на сьогодні не набула вичерпного характеру, і, як правило, розглядається мимохідь лише в контексті підготовки Росії до війни. Вивчення документів КВО: агентурних відомостей, циркулярів, доповідей, рапортів, статистичних зведень, звітів, листів, а також планів

* Коваленко Рена Яківна – головна спеціалістка відділу використання інформації документів Державного архіву Київської області.

мобілізації, розроблених Київським повітовим із військової повинності присутством, дозволяє визначити роль і місце мобілізаційних заходів у системі військових приготувань Росії.

Документи архіву беззаперечно свідчать про завчасну підготовку до війни всіх учасників конфлікту. Дані російської розвідки і контррозвідки щодо мілітаризації економіки у державах Троїстого союзу, укріплення фортець, навчальних військових маневрів, концентрації військ і озброєнь у прикордонній смузі, активізації диверсійної і шпигунської діяльності, роздмухування антиросійських настроїв серед слов'янських народів Західної Європи підтверджували факт військових приготувань суперників Росії⁴. Зокрема, у «Короткій записці про австрійські укріплення у Галичині», складеній відділом генерал-квартирмейстера, надані зведені порівняльні відомості щодо нарощування витрат на спорудження фортець, виробництво артилерії тощо Австро-Угорщиною та Німеччиною протягом 1902–1915 (у перспективі) рр. З документа, датованого 20 липня 1914 р. (за старим стилем, тобто на другий день після оголошення Німеччиною війни Росії), випливає, що за 13 років щорічні витрати Австро-Угорщини на утримання армії виросли майже у 1,9 рази, а на фортифікаційну справу – у 2,3 рази. Загальна сума витрат за цей період склала 2 801 844 000 крб. (підрахунки проводилися у російських карбованцях). Окрема увага приділялася мобілізації гарнізонів австрійських фортець, ускладненій, особливо у Галичині, необхідністю перевезення залізницями великих мас людей на далекі відстані⁵. Забігаючи наперед, зазначимо, що австрійська сторона адекватно оцінювала ці труднощі і приступила до приведення міст у стан військової готовності заздалегідь, ще до оголошення загальної мобілізації. Наприклад, у Кракові такі заходи, ймовірно, розпочалися 15 липня 1914 р.⁶

Ще активніше підготовкою до війни займалася Німеччина. За цей же період її щорічні витрати на армію, включаючи витрати на фортеці по морському відомству, зросли у 1,95 рази, а на наземні та приморські фортеці – у майже 3,36 рази. В абсолютному вимірі загальні витрати Німеччини за 13 років на сухопутну армію та кріпосну справу (без витрат на казарми та інтендантські запаси) становили 7 139 511 000 крб., тобто перевищували австро-угорські більше, ніж у 2,5 рази⁷.

На підставі даних розвідки станом на 1 травня 1914 р. була складена доповідна записка, підписана старшим ад'ютантом Генерального штабу полковником М. М. Духоніним, про дислокацію австрійської армії у східній Галичині та Буковині. Звертає на себе увагу дуже значна, як для мирного часу, концентрація військ у районі фортеці Перемишль та міста Львів, а також надзвичайно щільне розташування постів жандармів і т. зв. «фінансової сторожі» вздовж кордону з Росією. Після оголошення мобілізації ці пости, значно посилені ландштурмістами⁸, були покликані не тільки здійснювати охорону кордону, мостів

і шляхів для забезпечення перевезення австрійських військ у район дислокації, а й чинити опір і завдавати шкоди загонам противника. Значні сили були стягнуті також у район Тарнопіль – Трємбовля – Чортків⁹.

Маючи у своєму розпорядженні дані розвідки і реалістично оцінюючи міжнародну ситуацію, Росія також готувалася до війни, концентруючи свої війська. Напередодні війни на території сучасної України були дислоковані 36 піхотних і 6 кавалерійських дивізій, 11 саперних, 2 понтонні, 3 залізничні та 2 телеграфні батальйони¹⁰.

Оскільки запорукою вдалого початку будь-яких військових дій є оперативність у питанні мобілізації резерву, у Росії неодноразово проводилися «ревізії мобілізаційного діловодства» цивільних установ і т. зв. «опытные (поверочные) мобилизации», мета яких полягала не тільки у відпрацюванні необхідних навичок, але й у вивченні на практиці недоліків у їхній організації, та, як наслідок, вдосконаленні всієї мобілізаційної системи. Так, на підставі перевірки мобілізаційної документації та готовності військових частин до призову у 1913–1914 рр. були зроблені висновки щодо необхідності використання телеграфу при оповіщенні про початок мобілізації¹¹, правил використання мап, видачі мобілізованим утримання, дотримання порядку на збірних пунктах тощо¹². Ревізія мобілізаційного діловодства в установах Черкаського повіту, проведена у 1913 р., встановила, що розрахунок явки запасних і ратників був складений згідно з їхньою кількістю на лютий-березень 1912 р., хоча ці розрахунки давно слід було «освіжити» відповідно до даних на 1913 р. А відомості про кількість коней по Канівському повіту складені були ще за переписом 1906 р., хоча вже існував перепис 1912 р.¹³

У «Зведенні звітів із перевірки мобілізаційної готовності частин військ КВО у 1913 р.» були зроблені зауваження до мобілізаційних планів окремих частин, що стосувалися різних питань налагодження армійського побуту: розташування 3 тис. коней і необлаштованість для них водопою, недоліки у розрахунках на випікання хліба і кількості помешкань для розквартирування особового складу, неякісне обмундирування і маломірне взуття, відсутність стройових занять тощо¹⁴. Увагу привертає рапорт щодо мобілізації та укомплектування 77-ї польової пересувної хлібопекарні, що знаходилася при проскурівському продовольчому магазині. В інвентарному описі майна пекарні, що підлягало вивезенню під час її мобілізації, докладно перераховані: прилади і ємності для води, борошна і замішування тіста, інструменти для облаштування печей, «речі для освітлення й охайності», речі для укладання хлібопекарні під час перевезення, намети для її розміщення тощо¹⁵.

Проведення повторних зборів запасних із метою навчання, а також перевірочних мобілізацій поліпшували військові якості воїнів запасу та

робили більш достовірними всі мобілізаційні розрахунки¹⁶. Факт цей усвідомлювався головнокомандувачами країни. У доповіді начальника окружного штабу генерал-лейтенанта В. М. Драгомирова від 8 жовтня 1913 р. вказувалося, що у вересні Головним управлінням Генштабу для КВО був встановлений кредит у розмірі 12435 крб., який поділявся на 2 частини. Перша з них (7 195 крб.) призначалася для проведення перевірочних («поверочных») мобілізацій у діючих частинах; друга (5240 крб.) – на проведення їх же у частинах, що не утримувалися в мирний час¹⁷.

Результатом перевірочних мобілізацій 1912–1913 рр. стало складання «Відомості змін, внесених до мобілізаційного розкладу 1910 року». Суть змін полягала в уточненні кількісного складу нижчих чинів запасу, що підлягали призову, та необхідної кількості задіяних коней та підвод по Бессарабській, Волинській, Київській, Курській, Подільській, Чернігівській та ін. губерніях¹⁸.

Між військовими округами імперії існував обмін інформацією з основних питань, включаючи результати перевірочних мобілізацій. Так, наприклад, зведення звітів про перевірку мобілізаційної готовності частин військ, управлінь та установ КВО, проведену у 1911 р., у липні 1912 р. було надіслано до штабів Варшавського, Віленського, Іркутського, Кавказького, Казанського, Московського, Одеського, Омського, Петербурзького, Приамурського, Туркестанського округів і в Штаб військ гвардії¹⁹. Натомість Штаб КВО отримав аналогічне зведення від Казанського і Петербурзького військових округів щодо перевірочних та експериментальних («опытных») мобілізацій за 1913 р.²⁰

Наприкінці 1913 р. у Росії була затверджена «Велика програма з посилення армії», розрахована до 1917 р. Згідно з нею збройні сили Росії повинні були у мирний час збільшитися на 480 тис. чоловік, тобто на 39% від існуючого штату²¹. Органічною часткою цієї програми мав стати новий мобілізаційний розклад № 20, який замінив би попередній 1910 р. і дозволив би у 4-5 разів збільшити чисельність кадрової армії у випадку війни за рахунок військово-навченого населення. Але, як впливає з циркуляра начальника мобілізаційного відділу Головного управління Генштабу «Про виправлення мобілізаційного розкладу 1910 року» від 27 лютого 1914 р., термін внесення поправок у новий розклад попередньо намічався на 1 вересня 1914 р.²² Таким чином, ця робота до початку війни не була завершена²³.

Незважаючи на це, розглянемо питання мобілізаційних планів більш детально. Циркуляр Київського губернатора по губернському з військової повинності присутствію № 1818 від 28 лютого 1914 р. зобов'язував голів повітових земських управ, начальників поліції, мирових посередників, міських голів негайно приступити до підготовчих робіт зі складання планів виконання цього розкладу²⁴, що і було зроблено.

Плани мобілізації враховували її характер і склалися з 3-х основних частин: розрахунок явки нижчих чинів запасу при загальній мобілізації, розрахунок явки ратників ополчення I розряду під час загальної мобілізації та розрахунок явки нижчих чинів запасу при частковій мобілізації. У радянській історіографії царизму часто закидали на те, що план часткової мобілізації зривав план загальної мобілізації і навпаки. Спробуємо розібратися в особливостях планів на прикладі мобілізації Київського повіту.

Всі розрахунки явки мобілізованих по волостях, складені Київським повітовим із військової повинності присутствієм, були зведені у вигляді 3-х таблиць, де розписані основні організаційні моменти²⁵. Розрахунок явки нижчих чинів запасу на збірний пункт при загальній мобілізації був складений 7 червня 1914 р., виходячи з наявності запасу на 1 травня того ж року. Так, ближче всіх до збірного пункту у Києві, всього у 5 верстах від нього, знаходилася Деміївська волость. Час отримання оповіщення про початок мобілізації згідно з розрахунком поліцейського управління встановлювався о 3 год. ночі 1-го дня. Цей момент ставав точкою відліку подальших дій. 24 години надавалося мобілізованим на вирішення домашніх справ. Далі вказувався спосіб пересування – пішки; кількість годин, необхідних на подолання відстані – 2. Кількість мобілізованих по Деміївській волості за цим списком складала 535 чоловік. Час явки запасних на збірний пункт Військового начальника – 2-й день мобілізації о 6 год. ранку²⁶.

Для транспортування мобілізованих із більш віддалених населених пунктів використовувалися підводи і залізничний транспорт. Розглянемо організацію мобілізаційних заходів по Черняхівській волості. Варіантів було 2. Варіант перший: при сполученні через р. Стугну. Кількість верст до пункту збору – 62, час отримання оповіщення – 1-й день о 7 год. ранку. Пункт збору підвод – с. Черняхів, число верст від найбільш дальнього поселення до збірного пункту підвод – 5. Кількість годин, необхідних для збору запасних на пункт збору з додаванням 24 годин на вирішення домашніх справ – 26. Час посадки запасних на підводи – 2-й день мобілізації о 9 год. ранку. Далі самим докладним чином розписувався маршрут слідування: с. Черняхів – с. Жуківці – м. Трипілля – х. Плюти (зміна підвод) – х. Козин (ночівля і зміна підвод) – с. Литовська Віта – х. Корчувате – м. Київ. Кількість верст до х. Плюти – 22, час посадки при зміні підвод – 2-й день о 2 год. дня; до х. Козин – 15 верст, час посадки – 3-й день о 4 год. ранку; до м. Київ – 25 верст. Кількість підвод, підготовлених у призначеному пункті (у цьому випадку у с. Черняхів) – 96. Кількість годин, необхідних на пересування мобілізованих: до Плютів – 4, до Козина – 5. Кількість запасних нижчих чинів – 287. Час явки на збірний пункт Військового начальника – 3-й день о 9 год. ранку.

Варіант другий: за умови припинення сполучення через р. Стугну. В цьому випадку кількість верст, які необхідно було подолати, збільшувалася до 71 і маршрут слідування був іншим: с. Черняхів – с. Копачів (36 верст, час слідування – 4 години, прибуття на 3-й день о 4 год. ранку, ночівля і зміна підвод) – с. Хотів (20 верст, час слідування – 4 години, прибуття на 3-й день о 8 год. ранку, зміна підвод) – с. Деміївка – м. Київ (15 верст). Час прибуття до збірної пункту у Києві – 3-й день о 12 год. дня²⁷.

Подібні варіанти з урахуванням можливих пошкоджень переправ через р. Стугну розроблялися і для Трипільської, Стайківської, Ржищівської та Кагарлицької волостей²⁸.

Певні особливості у проведенні мобілізаційних заходів були у Білгородській, Будаївській та Старо-Петрівській волостях. Там у силу різної віддаленості селищ від Києва частина мобілізованих до збірної пункту йшла пішки, а частина їхала на підводах²⁹.

Більш швидкими темпами мобілізаційні заходи здійснювалися за умов проходження через територію волості залізничної колії. У такому «привілейованому» становищі знаходилися Бородянська та Гостомельська волості. Кількість верст від Бородянки до збірної пункту у Києві – 50, час оповіщення – 1-й день о 4 год. ранку, пункт збору підвод – ст. Бородянка, кількість верст від найдалшого села до станції – 20. Час посадки – 2-й день о 7 год. 20 хв. ранку. Кількість мобілізованих запасних – 720. Час явки – 2-й день об 11 год. 15 хв. ранку³⁰.

Загальна кількість мобілізованих нижчих чинів запасу по 20 волостях Київського повіту за планом повинна була становити 10 802 особи. Найбільше призовників постачали Макарівська (1 074 ос.) та Димерська (728 ос.) волості³¹.

Розрахунок явки ратників ополчення І розряду за умов загальної мобілізації було подано 23 червня 1914 р.³² Особливістю його була необхідність відтермінування початку збору ополченців, зумовлена пріоритетом у транспортуванні основних сил. У зв'язку з цим мобілізованим ратникам надавалося 3 доби на облаштування домашніх справ. Тому день і час прибуття ратників до місця призначення відрізнявся від часу явки нижчих чинів приблизно на 3 доби. Для порівняння наведемо дані по вже відомих нам волостях: прибуття ополченців з Деміївської волості до збірної пункту у Києві намічалася на 5-й день о 6 год. ранку, з Черняхівської при сполученні через р. Стугну – на 5-й день о 5 год. дня; у випадку припинення сполучення через р. Стугну – 6-й день о 7 год. ранку³³. Загальна кількість мобілізованих ратників ополчення (як тих, що проходили «ряди військ», так і тих, що не проходили) повинна була становити 3 015 осіб.

Таким чином, у випадку загальної мобілізації «під рушницю» тільки по Київському повіту ставало 13 817 осіб.

Розрахунок явки нижчих чинів запасу при частковій мобілізації³⁴, наданий одночасно з першим, передбачав проведення мобілізації в ті самі терміни і за тією ж схемою, що і при загальній, але у значно менших масштабах. Наприклад, по Деміївській волості кількість тих, що підлягали мобілізації, складала 65 осіб. Загальна кількість призваних по Київському повіту нижчих чинів запасу при частковій мобілізації становила 1296 осіб, ополченці не призивалися взагалі. Тобто, кількість призваних при частковій мобілізації становила майже у 10,7 разів менше, ніж при загальній.

Окремо надавалися відомості про кількість коней у Київському повіті, які могли бути призначені під підводи³⁵. Їх кількість (35 033), яка у 2,5 рази перевищує число всіх мобілізованих під час загальної мобілізації, викликає деяке здивування. Мабуть, був порахований практично весь «кінний ресурс» повіту.

14 липня 1914 р. Київський повітовий військовий начальник у відношеннях за №№ 2185 та 2187 терміново повідомив, що з оголошенням мобілізації основний збірний пункт довіреного йому управління буде влаштований при Політехнічному інституті на Шулявці, по Брест-Литовському шосе. Там буде відбуватися прийом запасних за таким порядком: на 2-й день мобілізації – запасних м. Києва, а з 3-го дня – запасних з повіту та ратників державного ополчення. Додатковий же збірний пункт, що буде влаштований при театрі Шатоде-Флер (на території сучасного стадіону «Динамо»³⁶), мав відкритися лише на другий день мобілізації для обслуговування лише запасних нижчих чинів, що прибудуть у той день з повіту³⁷. На збірний пункт Київського повітового військового начальника для огляду всіх призовників на випадок мобілізації за розкладом 1910 р. було потрібно 37 лікарів³⁸.

За даними відомості, датованої 30 травня 1914 р. і підписаної В. М. Драгомировим та М. М. Духоніним, у якій розглядалася послідовність прибуття партій запасних та коней до запасних батальйонів, що формувалися у КВО за мобілізаційним розписом № 20, до 33 запасних батальйонів протягом 4-7-го дня мобілізації повинні було влитися 60 554 особи, мобілізовані у повітах округу³⁹.

А тепер повернемося до тези про те, що проведення часткової мобілізації зривало загальну. Оскільки терміни, маршрути пересування та джерела комплектування військових одиниць за обох мобілізацій були однакові, проводити їх одночасно дійсно було неможливо. При цьому першочергове проведення часткової мобілізації ніяк би не могло прискорити готовність до війни і не мало сенсу у випадку серйозної загрози, а, значить, і не могло зірвати загальну мобілізацію за умови правильного оцінювання зовнішньої загрози та адекватного на неї реагування. Але саме рішучості і послідовності не вистачало російському

царю: кількаразова зміна рішення щодо характеру мобілізації дійсно могла привести до зриву передислокації військових сил.

Ми не випадково так докладно зупинилися на заходах із мобілізації. Призов населення до військових лав не був для Росії, яка майже постійно знаходилася у стані війни, чимось винятковим. Схема мобілізації була «обкатана» десятиліттями, але постійно реформувалася. Останні зміни у мобілізаційні плани, як ми бачили, були внесені незадовго до війни, наприкінці 1913 – початку 1914 рр. Розрахунок часу на пересування мобілізованих (інколи навіть по хвиликах), обрахована кількість необхідних засобів транспортування, розроблення різних варіантів маршрутів на випадок відсутності переправ через річки свідчать про неформальний підхід відповідальних осіб до вироблення планів мобілізації. Зрозуміло, що життя, тим більше в умовах війни, вносило корективи у ці плани, оскільки реальні умови, як правило, бувають дуже далекі від ідеальних⁴⁰. Але в чому не можна звинувачувати тодішнє керівництво держави, так це в ігноруванні зовнішньої загрози та легковажному і недбалому ставленні до питань підготовки до цієї війни.

13 (26) липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила війну Сербії. 16 (29) липня Микола II, поступаючись тиску військових радників, погодився з необхідністю загальної мобілізації. Але ввечері того ж дня царем була отримана телеграма від німецького кайзера з пропозицією про посередництво Німеччини у владнанні конфлікту між Росією і Австро-Угорщиною і проханням не прискорювати військових приготувань. У відповідь Микола II прийняв рішення про відміну загальної мобілізації і проведення натомість часткової у 4-х військових округах (Варшавському, Київському, Московському і Одеському) тільки проти Австрії. План часткової мобілізації проти однієї Австрії у Генеральному штабі не склався, а проведення мобілізації лише у 4-х округах порушувало стрункість всього мобілізаційного плану і привело би до плутанини і зриву мобілізації в цілому. І тому Генштаб став докладати зусиль для того, аби часткова мобілізація не відбулася⁴¹.

Але про всі ці інтриги на місцях не знали. У той же день о 12 год. ночі Київське повітове поліцейське управління направило у Київську повітову земську управу прохання надати «не медля ни минуты» 5 парокінних підвод для відправки нарочних із пакетами про мобілізацію⁴². Тієї ж ночі Київське повітове з військової повинності присутствіє направило члену Київської повітової земської управи лист такого змісту: «В виду последовавшего Высочайшего повеления о мобилизации, Уездное Присутствие просит пожаловать на заседание, назначенное 18 июля в 8 час. утра в Киевский Политехнический Институт, для освидетельствования запасных нижних чинов»⁴³.

У четвер 17 (30) липня 1914 р. австрійський імператор Франц Йосиф оголосив мобілізацію в Австро-Угорщині, а німецький уряд

розгорнув мобілізацію 6-ти вікових груп резервістів, яка в умовах розвинутої інфраструктури відбувалася швидкими темпами і була завершена 5 серпня⁴⁴. Під тиском аргументів міністра іноземних справ С. Д. Сазонова про те, що у випадку неминучості війни з Німеччиною часткової мобілізації буде недостатньо, цар Микола II підписав наказ про повну мобілізацію російської армії у той же день о 4-й год. дня. О 6-й год. вечора ця звістка була передана з Центрального телеграфу Петербурга в усі сторони імперії⁴⁵.

На підставі «Высочайшего повеления о мобилизации» 17 (30) липня командувач військ КВО генерал-ад'ютант М. І. Іванов видав наказ № 286, за яким першим днем мобілізації вважалося 18 липня з 12 год. ночі⁴⁶.

19 липня (1 серпня) Німеччина оголосила війну Росії...

Величезна територія Російської імперії та нерозвиненість транспортної інфраструктури, насамперед залізниць, уповільнювала мобілізацію російської армії. З її початком майже припинився комерційний рух поїздів. Але, незважаючи на ці об'єктивні труднощі, мобілізація проводилася у завчасно обумовлені строки⁴⁷. У грудні 1914 р. за успішне проведення загальної мобілізації начальник канцелярії Військового міністерства генерал-майор О. С. Лукомський вперше у практиці нагород був удостоєний ордена Св. Рівноапостольного князя Володимира 4-го ст. на Георгіївській стрічці. А 24 лютого 1915 р. міністром внутрішніх справ був виданий циркуляр щодо запровадження осіб, що сприяли вчасному виконанню загальної мобілізації⁴⁸. По Київській повітській земській управі у квітні 1915 р. до нагородження було представлено 5 осіб⁴⁹.

Функціонування КВО як цілісної мілітарно-адміністративної інституції в умовах загострення міжнародної ситуації та воєнізації всіх сфер життя напередодні Першої світової війни ще чекає на своїх дослідників. Використані у статті документи дозволили розглянути мобілізаційні програми Російської імперії не тільки у контексті міжнародної політики, а й у розвитку, у процесі реформування, а також позначити місце КВО в її стратегічній концепції.

¹ Айрапетян М. Э., Кабанов П. Ф. Первая мировая война. Москва, 1964. 207 с.; Вержховский Д. В. Первая мировая война 1914–1918 гг. Москва: Воениздат, 1954. 116 с.; Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф. Первая мировая война. 1914–1918 гг. Москва: Воениздат, 1964. 306 с.; Зайончковский А. Мировая война 1914–1918 гг. Москва: Воениздат, 1938. 282 с.; История первой мировой войны. 1914–1918: в 2-х т. Т. 1. Москва, 1975. 446 с.; Литвин В. М. Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2014. 456 с.; Перша світова війна: історія та уроки. 1914–1915 рр. : зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної наук. військ.-іс-

тор. конф., 4–5 вересня 2014 р. / ред. В. В. Таранець; Мін-во оборони України, Нац. військ.-іст. музей України. Київ, 2014. 538 с.; Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи / упорядн. П. О. Реєнт. Київ: «ТОВ «Кліо», 2015. 64 с.; *Уткин А.* Первая мировая война. Москва: Алгоритм: Эксмо, 2002. 670 с.

² Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна: мовою документів і свідчень / упорядн. В. Шевченко; Національна Академія наук України. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН України», 2015. – 800 с.

³ Київський військовий округ (КВО) було створено 6 липня 1862 р. у ході військової реформи як військово-адміністративну одиницю зі штабом у Києві. Командувач округу керував оперативними, стройовими та господарськими справами військових з'єднань і частин округу та підвідомчих йому установ. Штаб округу займався підготовкою до мобілізації, передислокацією військ у випадку війни, видав їх розташуванням у мирний час, стройовою та бойовою підготовкою, збором даних про ймовірного противника в прикордонній смузі, кадровими питаннями, опікувався артилерійським, інженерним, інтендантським, санітарним та ветеринарним забезпеченням військ, забезпечував військове судочинство. На 1914 р. до складу КВО входили Волинська (за виключенням Володимир-Волинського і Ковельського повітів), Київська, Курська, Подільська (без Балтського повіту), Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії, а також Хотинський повіт Бессарабської губернії. Округ охоплював 6 018 квадратних миль з населенням 23,2 млн чоловік. У ході мобілізації на початку Першої світової війни на основі КВО було сформовано 3-ю та 8-у російські армії. Сам округ був районом зосередження тилових резервних частин Південно-Західного фронту. У 1908–1914 рр. командувачем КВО був генерал-ад'ютант від артилерії Микола Іудович Іванов (1851–1919).

⁴ *Коваленко Р. Я.* Секретні документи штабу Київського військового округу про підготовку до I світової війни // Перша світова війна: історія та уроки. 1914–1915 рр. : зб. наук. праць за матеріалами Міжнародної наук. військ.-істор. конф., 4–5 вересня 2014 р. / ред. В. В. Таранець; Міністерство оборони України, Нац. військ.-іст. музей України. Київ, 2014. С. 118–124.

⁵ Держархів Київської обл. (Державний архів Київської області). Ф. 2031. Оп. 1. Спр. 725. Арк. бзв.–7.

⁶ Там само. Арк. 11зв.

⁷ Там само. Арк. 1.

⁸ Landsturm – ополчення (нім.). Поділялося на австрійське, яке формувалося лише з громадян земель австрійської корони і фінансувалося податками з цих земель, і угорське, що формувалося і фінансувалося лише за рахунок громадян угорської корони // *Лосев О. С.* Система підготовки офіцерських кадрів у збройних силах Австро-Угорщини напередодні першої світової війни: український чинник // Відродження українського війська: сучасність та історична ретроспектива : зб. матеріалів Міжнародної наук. конф. 1–2 грудня 2016 р. Київ: Нац. університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2016. С. 65.

⁹ Держархів Київської обл. Ф. 2031. Оп. 1. Спр. 722. Арк. 1–5.

¹⁰ *Волковинський В. М.* Бойові дії на українських землях // Перша світова війна 1914–1918 рр. і Україна. Українські землі у центрі цивілізаційної кризи / упорядн. О. П. Реєнт. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. С. 29.

¹¹ У січні 1914 р. Головне управління Генерального штабу склало угоду з Головним управлінням пошт і телеграфів щодо встановлення цілодобового функціонування телеграфу у найбільш важливих населених пунктах, насамперед прикордонної смуги, ще за умов мирного часу // Держархів Київської обл. Ф. 2031. Оп. 2. Спр. 334. Арк. 11–11зв.

¹² Держархів Київської обл. Ф. 2031. Оп. 2. Спр. 307. Арк. 208–211; Спр. 54. Арк. 1–38; Спр. 356. Арк. 1–41; Спр. 370. Арк. 1–85.

¹³ Там само. Спр. 370. Арк. 9а, 12–12зв.

¹⁴ Там само. Спр. 354. Арк. 1–3.

¹⁵ Там само. Спр. 356. Арк. 360–371, 491–491зв.

¹⁶ *Зайончковский А.* Указ. соч. С. 22–23.

¹⁷ Держархів Київської обл. Ф. 2031. Оп. 2. Спр. 356. Арк. 132.

¹⁸ Там само. Спр. 338. Арк. 38–58.

¹⁹ Там само. Спр. 329. Арк. 1.

²⁰ Там само. Арк. 203–208зв., 221–253зв.; Спр. 336. Арк. 44–71, 77–106зв.

²¹ *Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф.* Указ. соч. С. 22.

²² Держархів Київської обл. Ф. 2031. Оп. 2. Спр. 338. Арк. 77.

²³ Насправді, як вважають деякі дослідники, на початку війни російська армія розгорталася ще за мобілізаційним розкладом № 19 від 1910 р., що зазнав деяких змін на травень 1912 р. // *Вержховский Д. В., Ляхов В. Ф.* Указ. соч. С. 31.

²⁴ Держархів Київської обл. Ф. 1239. Оп. 28. Спр. 10. Арк. 1.

²⁵ Там само. Арк. 6–32.

²⁶ Там само. Арк. 6зв.–7.

²⁷ Там само. Арк. 11зв.–12.

²⁸ Там само. Арк. 8зв.–14.

²⁹ Там само. Арк. 6зв.–8.

³⁰ Там само. Арк. 7зв.–8.

³¹ Там само. Арк. 8зв.–10.

³² Там само. Арк. 15–23.

³³ Там само. Арк. 15зв.–16, 20зв.–21.

³⁴ Там само. Арк. 24–32.

³⁵ Там само. Арк. 5–5зв.

³⁶ Київ. Енциклопедичний довідник / ред. А. В. Кудрицький. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1981. С. 691.

³⁷ Держархів Київської обл. Ф. 1239. Оп. 28. Спр. 5. Арк. 38–39.

³⁸ Там само. Спр. 10. Арк. 40.

³⁹ Там само. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 28–41.

⁴⁰ Наприклад, у Радомисльському та Овруцькому повітах у 20-х числах липня 1914 р. відбулися «винні бунти» мобілізованих, для придушення яких поліції була надана військова допомога // Держархів Київської обл. Ф. 2031. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 1, 4, 14–15, 19, 21. Натомість, призвані до Полтавської бригади та по Білгородському повіту запасні і ратники, як зазначалося у телеграмах, просили «из чувства безпредельной преданности Престолу [...] повергнуть стопам Его Императорскаго Величества верноподданнейшия чувства и полную готовность положить живот свой за царя и Родину» // Там само. Арк. 36, 54.

⁴¹ Уткин А. Указ. соч. С. 83; История первой мировой... С. 218.

⁴² Держархів Київської обл. Ф. 1239. Оп. 28. Спр. 10. Арк. 43.

⁴³ Там само. Арк. 44.

⁴⁴ Литвин В. М. Вказ. праця. С. 33.

⁴⁵ Уткин А. Указ. соч. С. 84, 94; История первой мировой... С. 218.

⁴⁶ Держархів Київської обл. Ф. 2031. Оп. 3. Спр. 43. Арк. 10зв.–11.

⁴⁷ Литвин В. М. Вказ. праця. С. 34.

⁴⁸ Держархів Київської обл. Ф. 1239. Оп. 28. Спр. 15. Арк. 4–4зв.

⁴⁹ Там само. Арк. 3.

The article reveals the place of mobilization plans of the Kyiv military district in the system of measures of the Russian Empire in the conditions of militarization of the international situation on the eve of the First World War. The role of test mobilizations in reforming the Russian army is highlighted. Most of the documents used: agent information, circulars, reports, statistics, accounts, mobilization plans, extracts from letters, etc. are introduced for the first time.

Key words: the World War I; Kyiv Military District; mobilization; mobilization plans.